

کتاب المقالات سعد بن عبدالله اشعری قمی

و مقایسه آن با فرق الشیعه نوبختی

کتاب المقالات والفرق تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری قمی در گذشته در ۳۰۱ هجری نه تنها از اقدم کتب فرق شیعه است، بلکه از قدیمی ترین کتابهای فرق اسلامی نیز بشمار میرود.

احوال مؤلف - مصنف یا مؤلف آن سعد بن عبدالله ابی خلف از بزرگان محدثان شیعه، و از شیوخ روایت محمد بن جعفر بن قولویه، و از رجال حدیث شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، و از اصحاب حضرت امام حسن عسکری، امام یازدهم شیعه امامیه (ع) بوده است. نام وی در کتب رجال، ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری نومیبری قمی آمده است. شیخ طوسی در رجال و کتاب الفهرست خود، و نجاشی در رجال خویش^۱، و شیخ صدوق ابن بابویه در کتاب کمال الدین و تمام النعمه^۲ از او یاد کرده اند. محمد بن حسن بن ولید معروف به ابن الولید، و حمزة بن ابی القاسم، و احمد بن محمد بن یحیی، و علی بن حسین بن موسی بن بابویه معروف به ابن بابویه، و محمد بن موسی المتوکل، مستقیماً از او، و ابوالقاسم بن قولویه روایت کرده اند. شیخ صدوق در کتاب کمال الدین

آقای دکتر جواد مشکور استاد دانشگاه تهران. رایزن فرهنگی ایران در کشورهای

عربی - از پژوهندگان نامی معاصر.

وتمام النعمه به پنج واسطه از او روایت کرده است که به جمع آوردن کتاب بسیار حریص بوده، و در مذهب امامیه، و رد مخالفان آن تعصب داشته، و با ایشان مناظره میکرده است. در کتب رجال، اصل و نسب سعد بن عبدالله را از اشعریان عرب، که از یمن به شهر قم مهاجرت کرده اند دانسته اند.^۴

قصه ملاقات او با حضرت امام حسن عسکری در کتاب کمال الدین و تمام النعمه شیخ صدوق به تفصیل آمده است.^۵ خلاصه اش اینست که سعد بن عبدالله برای تحقیق در برخی از مسائل دینی با احمد بن اسحاق که از اصحاب امام و معتمدان او در جمع آوری سهم امام بوده، در سرمن رأی (سامراء) به دیدار آن حضرت نائل آمده، و محمد بن حسن قائم آل محمد را که در آن زمان کودکی بس خردسال بوده، زیارت کرده است. بعضی از رجال شیعه در دیدار او با آن حضرت شك کرده، و او را در روایت حدیث از ضعف شمرده اند. ولی بیشتر رجال شیعه بر آنند که او مردی ثقه و راست گفتار بوده، و ملاقات او را با امام یازدهم درست دانسته اند، که مامقانی در رجال خود از ایشان یاد کرده است.^۶ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی درباره اومی نویسد که: «سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری قمی، از بزرگان طایفه شیعه، و مردی فقیه بود، و بین امامیه و جاهت داشت، و از احادیث عامه، و اهل سنت اطلاع بسیار داشت، و مولای ما ابو محمد عسکری را ملاقات نمود.^۷ در تاریخ مرگ او سه روایت است: برخی در چهارشنبه بیست و هفت شوال سیصد هجری، و بعضی در دویست و نود و نه، و گروهی در سیصد و یک ضبط کرده اند. علامه حلی می نویسد که وفات ابوالقاسم سعد بن عبدالله در چهارشنبه بیست و هفتم شوال سال سیصد هجری در ولایت رستمدر طبرستان از نواحی آمل روی داده، و این تاریخ در نزد محققان صحیح تر بنظر میرسد.^۸

مؤلفات او - نجاشی که از محدثان قدیم شیعه است در رجال خود بیست و شش کتاب به شرح زیر به او نسبت داده است: ۱- کتاب الوضوء. ۲- کتاب الصلاة. ۳- کتاب الزکوة. ۴- کتاب الصوم. ۵- کتاب الحج. ۶- کتاب بصائر الدرجات. ۷- کتاب الضیاء فی الرد علی محمدیه و الجعفریه. ۸- کتاب فرق الشیعه (شیخ طوسی در فهرست خود و ابن شهر آشوب در معالم العلماء نام این کتاب را: مقالات الامامیه نوشته اند). ۹- کتاب الرد علی الفلاة. ۱۰- کتاب ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابهه. ۱۱- کتاب فضل الدعاء و الذکر. ۱۲- کتاب جوامع الحج. ۱۳- کتاب مناقب رواة الحدیث. ۱۴- کتاب المتعة. ۱۵- کتاب الرد علی بن ابراهیم بن هاشم فی معنی هشام و یونس. ۱۵- کتاب قیام اللیل. ۱۶- کتاب الرد علی المجبره. ۱۷- کتاب فضل قم و الکوفه. ۱۸- کتاب فضل

ابی طالب و عبدالمطلب و ابی النبی. ۱۹- کتاب الدعاء. ۲۰- کتاب الاستطاعة. ۲۱- کتاب احتجاج الشیعه علی زید بن ثابت فی الفرائض. ۲۲- کتاب النوادر. ۲۳- کتاب المنتخبات. ۲۴- کتاب المزار. ۲۵- کتاب مثالب عشام و یونس. ۲۶- کتاب مناقب الشیعه.

از کتابهای متعدد سعد بن عبدالله چیزی در دست نیست، جز یک کتاب که بر حسب تصادف از حوادث روزگار مصون مانده، و به دست ما رسیده است، و شاید از نظر موضوع و تاریخ زمان وی مهمترین کتاب او باشد. این کتاب چنانکه نام آن در پیش گذشت - کتاب المقالات والفرق - در فرق شیعه است. باید دانست که از میان مصنفان شیعه در فاصله پنجاه سال پیش از مرگ ابی خلف اشعری، و پنجاه سال پس از او که کتابی به این نام نوشته اند، نام شش تن را می توان در کتب رجال و فهرست به شرح زیر پیدا کرد:

۱- ابو عیسی محمد بن هارون وراق (در گذشته در ۲۴۷ هجری)، از علمای معروف علم کلام در قرن سوم است، که کتابی در فرق شیعه بنام «اختلاف الشیعه» داشته، و از متکلمان بزرگ امامیه بشمار میرود.^{۱۱}

۲- ابوالقاسم نصر بن صباح بلخی از غلاة شیعه، و از شیوخ روایت ابو عمر و محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی صاحب رجال معروف کشی، و ابوالنصر محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی - که مرد و از رجال نیمه اول قرن چهارم هجری بودند - کتابی بنام «فرق الشیعه» داشته است. و کشی در رجال خود مکرر از نصر بن صباح، و کتاب «فرق الشیعه» او یاد می کند.^{۱۱}

۳- ابو محمد حسن بن موسی الذوبختی (در گذشته بین سالهای ۳۰۰ و ۳۰۱ هجری)، که از اعظام رجال شیعه، و علمای علم کلام در قرن سوم است، کتابی بنام «فرق الشیعه» داشته، که نسخه آن برای نخستین بار توسط هلموت ریتز در ۱۹۳۱ میلادی در استانبول به طبع رسیده است.^{۱۳}

۴- ابوالمظفر محمد بن احمد النعمی است، که نجاشی از او کتابی در فرق شیعه بنام «البهجة» روایت کرده است.^{۱۴}

۵- ابوطالب الانباری، عبدالله (عبیدالله) بن ابی زید احمد بن یعقوب بن نصر الانباری (در گذشته در ۳۵۶ هجری) که قبلاً از فرقه واقفه بود، و سپس به امامیه گرائید، و نجاشی کتابی بنام «فرق الشیعه» از وی روایت کرده است.^{۱۵}

۶- کتاب المقالات والفرق یا کتاب فرق الشیعه سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری - نام این کتاب در رجال نجاشی: «فرق الشیعه»^{۱۶}، و در فهرست شیخ طوسی^{۱۷}، و معالم العلماء این شهر آشوب^{۱۸}: «مقالات الامامیه» آمده است. مرحوم علامه مجلسی که این کتاب در

نزد او بوده، آنرا «مقالات الامامیه و الفرق و اسماؤها و صنوفها» خوانده، و در مآخذ کتاب بحار الانوار آن را به تفصیل، و تصریح بیشتر «کتاب المقالات و الفرق و اسماؤها و صنوفها تألیف الشیخ الاجل المتقدم سعد بن عبدالله رحمه الله علیه» یاد کرده است.^{۱۹} از این کتاب تا چند سال پیش اثری در دست نبود، و گمان میرفت مانند دیگر کتب فرق الشیعه در تصاریف روزگار از میان رفته باشد. حتی مرحوم استاد عباس اقبال آشتیانی تصور میکرد کتابی را که بنام «فرق الشیعه نوبختی» خاورشناس آلمانی هلموت ریتز تصحیح کرده، و در استانبول به طبع رسانیده است، همان فرق الشیعه سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری باشد. بر این فرض، فصلی را در کتاب خود «خاندان نوبختی» به فرق الشیعه اختصاص داده، مقاله مفصلی در رد عقیده علامه فقید مرحوم میرزا فضل الله ضیائی معروف به شیخ الاسلام زنجانی که فرق الشیعه طبع ریتز را از ابوه محمد حسن بن موسی نوبختی میدانست نوشته است.^{۲۰} با کشف نسخه کتاب مقالات و الفرق، این شبهات از میان برخاست، و معلوم شد که آن کتاب غیر از کتاب فرق الشیعه نوبختی است.

نسخه کتاب المقالات و الفرق - این نسخه منحصر به فرد از آن دانشمند معاصر مرحوم ساطع انعلی سلطانلی شیخ الاسلامی شخص اول بهبهان، و نماینده سابق دارالشورای ملی بود. و فعلا شاید در کتابخانه ایشان موجود باشد. این نسخه دارای ۱۰۳ ورق، و قطع آن با جلد ۱۰ × ۱۵، و طول و عرض صفحات آن ۶ × ۱۱ سانتیمتر است. از قرائن خط و نوع کاغذ، تاریخ کتابت آن بایستی بین قرن نهم و دهم هجری باشد. عنوان کتاب به خط متن بر ظهر صفحه اول آن نسخه چنین آمده است:

«کتاب المقالات و الفرق و اسماؤها و صنوفها و نقابها تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری القمی، و هو رحمه الله قد ادرك امامین هماهین الحسن العسکری و ابنه صاحب الزمان صلوات الله وسلامه علیهما». از خط و مهری که بر بالای عنوان کتاب به عربی آمده، معلوم میشود که این نسخه مدتی از آن محمد تقی بن محمد معصوم بن محمد تقی قزوینی، از علمای شیعه امامیه از مردم قزوین بوده است. نص نوشته وی چنین است: «دخل فی ملکی بعد ما کان لغیری و سیکون لغیری کما کان لغیری محمد تقی بن محمد معصوم بن محمد تقی القزوینی». سجع مهر وی نیز چنین است: «عبدہ الراجی محمد تقی بن محمد معصوم» احتمال دارد همین نسخه بوده که مرحوم ملا محمد باقر مجلسی (در گذشته در ۱۱۱۱ هـ) در مآخذ کتاب بحار الانوار از آن استفاده کرده باشد. این نسخه ۱۰۳ ورق دارد، که چند برگ از آغاز آن، و احتمالا یک برگ از انجام آن ساقط شده است. نسخه مزبور را نگارنده این مقاله تصحیح کرده، و تحت عنوان: «کتاب المقالات و الفرق تصنیف

سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری القمی» با مقدمه و تعلیقات مفصل عربی در سال ۱۹۶۳ میلادی (مطابق ۱۳۴۱) در طهران در ۳۰۰ صفحه به قطع وزیری به طبع رسانیده است. چون وفات مصنف در سال سیصد یا سیصد و یک هجری روی داده، می توان آن کتاب را از مؤلفات نیمه دوم قرن سوم هجری، و از اقدم کتب فرق اسلامی به شمار آورد.

مقایسه بین دو کتاب فرق الشیعه نوبختی و اشعری - چنانکه اشاره کردیم از میان فرق الشیعه های گمشده و از میان رفته، تنها دو کتاب فرق الشیعه نوبختی، و سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری بدست ما رسیده است. متن این دو کتاب از نظر ابواب، و توالی بحث، و حتی عبارات تقریباً یکی است، و پیداست یکی از دیگری گرفته شده است. فرقی که دارند آنست که کتاب المقالات و الفرق سعد بن عبدالله در بسیاری از موارد اضافاتی بفرق الشیعه نوبختی دارد، و روی هم بالغ برسی صفحه زائد بر آن است. این اضافات را با ذکر صفحه به تفصیل در مقدمه ای که بر کتاب المقالات و الفرق به عربی نوشته ایم شرح داده ایم، و اینک به بعضی از آنها اشاره می کنیم :

۱- در آغاز کتاب المقالات و الفرق مقدمه ای است در نه سطر که فرق الشیعه نوبختی فاقد آن است. پس از این مقدمه متأسفانه از اول کتاب المقالات و الفرق، چند صفحه ساقط شده، که احتمال می رود قسمتی از آن بقیه همین مقدمه، و مطالبی زائد بفرق الشیعه نوبختی بوده باشد.

۲- در فقره ۱۳۱ (صفحه ۶۷ کتاب المقالات چاپی) مطلبی ذکر شده که از نظر تاریخ بسیار مهم است، و در هیچیک از کتب تواریخ قدیم چنین بیانی نیآمده است، و آن خبر خودکشی عبدالله بن المقفع (۱۰۶-۱۴۲ هـ) مترجم کتاب کللیله و دمنه می باشد. در این فقره سعد بن عبدالله می نویسد: «چون سفیان بن معاویه مهلبی^{۲۱} که از طرف ابو جعفر منصور عامل بصره بود، مأمور فرستادن عبدالله بن مقفع برای کشته شدن به نزد منصور شد، عبدالله بن مقفع پیش از آنکه دستگیر شود خود را بکشت. گویند زهر خورده بمرد، و به قولی خویشتن را [بدار آویخته] خفه کرد». خبر انتحار ابن مقفع تنها خبری است که قریب یکصد و پنجاه سال پس از مرگ وی، توسط سعد بن عبدالله ابی خلف اشعری به ما رسیده است.

۳- در فقره ۱۱۱ قریب چهار صفحه مطالبی درباره فرقه مخمسه یا پیروان ابو الخطاب، که معتقد به الوعیت: محمد، و علی، و فاطمه، و حسن، و حسین بودند آمده، که در دیگر کتب قدیم فرق، از آن فرقه به چنین تفصیلی یاد نشده است.

۴- عدد فرقه های شیعه امامیه پس از وفات امام حسن عسکری، که در کتاب فرق الشیعه نوبختی سیزده فرقه ذکر شده، در کتاب المقالات و الفرق اشعری به دو فرقه بیشتر

در پانزده فرقه آمده ، که با کمال تأسف ذکر فرقه پانزدهم با آخرین صفحه کتاب ساقط گردیده است.

اختلافات فراوان دیگری نیز بین این دو متن کهنه وجود دارد، که خوانندگان محترم می توانند به مقدمه اینجانب (صفحه ک - کد) بر کتاب المقالات والفرق مراجعه فرمایند.^{۲۲}

- ۱- رجال شیخ طوسی، طبع نجف، ۱۹۶۱ م. ، ص ۴۳۱، ۴۷۵؛ الفهرست شیخ طوسی، طبع نجف، ۱۹۳۷ م. ، ص ۷۵
- ۲- رجال نجاشی، طبع بمبئی ۱۳۱۷ هـ. ص ۱۲۶
- ۳- کمال الدین و تمام النعمه، طبع طهران، ص ۲۵۱-۲۵۷
- ۴- اعیان الشیعه، تألیف سید محسن الامین، ج ۳۴، ص ۱۸۸-۱۹۲
- ۵- کمال الدین و تمام النعمه، طبع طهران، ص ۲۵۱-۲۵۷
- ۶- تنقیح المقال فی علم الرجال، طبع طهران، ج ۲، ص ۱۷؛ منهج المقال تألیف میرزا محمد استرآبادی، چاپ طهران سال ۱۳۰۶ هـ. ص ۱۵۹
- ۷- رجال ابن داود، طبع دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ شمسی، ص ۱۶۸
- ۸- رجال علامه، طبع طهران، ص ۳۹
- ۹- رجال نجاشی، ص ۱۲۶
- ۱۰- مروج الذهب مسعودی، ج ۵، ص ۲۳۶؛ رجال نجاشی ص ۲۶۳؛ تنقیح المقال مازقانی، ج ۳، ص ۱۹۸
- ۱۱- رکن رجال شیخ طوسی، ص ۵۱۵؛ رجال کشی طبع بمبئی؛ رجال نجاشی، ص ۳۰۲
- ۱۲- Helmut Ritter
- ۱۳- رجال نجاشی ص ۶۶؛ الفهرست شیخ طوسی ص ۴۶؛ خاندان نوبختی، ص ۱۳۶
- ۱۴- رجال نجاشی ص ۲۸۱
- ۱۵- رکن الفهرست ابن ندیم ص ۲۷۹؛ الفهرست شیخ طوسی ص ۱۰۳؛ رجال نجاشی ص ۱۶۱؛ تنقیح المقال، ج ۲، ص ۱۶۲-۱۶۴
- ۱۶- رجال نجاشی ص ۱۲۶
- ۱۷- فهرست شیخ طوسی ص ۷۶
- ۱۸- معالم العلماء ابن شهر آشوب ص ۴۷
- ۱۹- بحار الانوار، ج ۱ ص ۷-۱۳
- ۲۰- خاندان نوبختی، طهران ۱۳۱۱، ص ۱۴۰-۱۶۱
- ۲۱- در متن نسخه خطی این کتاب به سبب اشتباه کاتب، نام این شخص : یزید بن معاویه المهلبي آمده، که ما آن را در تعلیقات کتاب المقالات ص ۱۹۸ تصحیح کرده ایم.
- ۲۲- رجوع شود به : کتاب المقالات والفرق، تصنیف سعد بن عبدالله ابی خلف الاشعری القمی المتوفی سنة ۳۰۱ الهجریه، عن نسخه خطیه وحیده، صححه و قدم له و علق علیه : الدكتور محمد جواد مشکور، الناشر : مؤسسه مطبوعاتی تظائی، طهران - شارع ناصر خسرو، ۱۹۶۳ م.